

SUUR

SIBERIMAA

Draamateater

Jaan Undusk

SUUR SIBERIMAA

2020

näidend kaheksas pildis
proloogi ja epiloogiga

Jaan Krossi mälestuseks

kahe vaatuses

lavastaja ja valguse kujundaja →
HENDRIK TOOMPERE

kunstnik → ERVIN ÕUNAPUU

helikujundaja → LAURI KALDOJA

liikumisjuht → SIIM TÕNISTE

videokunstnikud →
TAUNO MAKKE, ANN EINBERG

etenduse juht → KARIN UNDRITS

Esietendus 15. veebruaril 2020
suures saalis

Jaan, hüüdnimega Lontu, jurist, endine poliitvang, nüüd asumisel Siberis →
TAMBET TUISK

Alma, elukutseline kommunist, endine poliitvang, teist korda Siberis asumisel →
MERLE PALMISTE

Modestus, algul Autojuht, isehakanud literaat ja „kunstnik“, endine poliitvang, nüüd asumisel Siberis → RAIMO PASS

Prohažka, Viinist pärit Siberi neiu →
BRITTA SOLL

Konovalov, vanem kirjaoskamatu ahjumeister →
TÕNU KARK

Potikjan, armeenlasest tõlkija, endine poliitvang, nüüd asumisel Siberis →
JÜRI TIIDUS

Rumma, Jaani kunagine õpetaja Tallinnas →
MARKUS LUIK

Hilja, hüüdnimega Lonta, Jaani esimene naine Tallinnas, toimetaja → MARTA LAAN

Geberecht, juhtiv nõukogude kirjanik Tallinnas → TAAVI TEPLENKOV

Ema, Jaani ema Tallinnas → VIIRE VALDMA

Naisehääli telefonitorus →
HARRIET TOOMPERE

Tegevuspaik: 1951–1954 Krasnojarski krai lõunapoolses asulas Abanis ja 1954–1956 Tallinnas.

Näidendi nimilugu on Andrei laul Juri Miljutini operetist „Rahutu õnn“ („Suur Siberimaa, tume põline laas ...“ Georg Otsa esituses, tõlkinud Betti Alver).

Jaan Kross

IRAX

*C'était un grand seigneur dont le
fonds n'était pas mauvais...*

Voltaire

[---]

Iraxit niivõrd ei taunitud ranguses,
kuivõrd kas aru või kommete languses.

See-eest, et pruukides mürki ja tääki ta
vastu ei lubanud endale rääkida,

või et ta piitsaga palujaid peletas
ning, nagu suvatses, seadusi seletas,

see-eest ju rahva seas teda ei sõimatud.
Võimuril olekski teisiti võimatu!

Kuid et ta ees olid hinnas ja aulikud
ükspäinis ilased ülistuslaulikud,

palagan pugejaid piiras satraapi ja
ameteis aus olid kintsudekaapijad,

kes, nagu selgrootud kunagi, tajusid,
et neilt ei nõuta ei südant, ei ajusid,

ei et nad maakonna huvisid ümmardaks,
vaid – et nad Iraxit mainides kummardaks,

se l l e g a ei jäänud Meedea rahule!
S e e oli kihutand maakonna vahule!

[---]

Kirjutatud asumisel Abanis 1952. aastal.
Ilmunud 1956 ajakirjas Looming ja seejärel
luulekogus „Söerikastaja“ (1958).

„Olen nimelt teatud kirjandusliku kergemeel-
suse korras kuulutanud, et minu Iraxi-luule-
tus pole mitte kirjutatud peale Stalini surma,
tähendab peale 1953-ndat aastat, vaid, küll
väga napilt, aga otsustavalt e n n e s e d a .
See on muidugi pisiasi, aga siiski. Pärast
1953-ndat aastat oleks selle luuletuse või-
nud kirjutada moraalses mõttes igaüks, enne
seda, 1952-sel või veel varemini, siiski ainult
see, kellele mõned asjad vana režiimi ole-
muses eriti tugevasti närvidele käisid. Ja ma
mäletan veel kevad-suvist hommikut Abanis
– olin parajasti kuskile hommikusel ajal teel,
aga mitte tööle. Võib-olla oli pühapäevane
päev. Jäin äkitselt keset Sovetskaja tänava
parempoolset laudkõnniteed jõe poole min-
nes seisma. Ma mäletan hooviväravat, mille
ees seisatasin – ja võisin endale ütelda:
v a l m i s .”

Jaan Kross „Kallid kaasteelised“ I (2003)

JAAN KROSS

(19. veebruar 1920 – 27. detsember 2007) sündis ja kasvas üles Ilmarise vabriku peamehaaniku pere ainsa lapsena Tallinnas Kalamajas, õppis Westholmi Gümnaasiumis ja Tartu Ülikoolis õigusteadust. 1938. aastal astus ta Eesti Üliõpilaste Seltsi, 1988. aastal oli üks EÜS-i taastamise algatajaid. Saksa okupatsiooni ajal töötas Kross Eesti SS-vägede kindralinspektori staabis tõlgina, vahendades seejuures infot Eesti Rahvuskomiteele (lääneliitlaste abile orienteeritud põrandaalune organisatsioon, mille sihiks oli sõja ja okupatsioonide lõppedes taastada iseseisev Eesti Vabariik). Kross arreteeriti 1944. aastal Saksa julgeolekupolitsei poolt, süüdistatuna Eesti rahvusliku liikumise toetamises ja võimuvastases tegevuses, ning oli viis kuud Patareis eeluurimisvanglas, kust pääses sakslaste taganemissegaduse käigus. Lühikest aega töötas ta Tartu Ülikoolis riigi- ja rahvusvahelise õiguse kateedri õppejõuna, kuni 1946. aastal arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, mõisteti NKVD erinõupidamise otsusega taas süüdi rahvuslikus ja võimuvastases tegevuses ning saadeti söekaevandusse Inta jt sunnitöölaagris Komi ANSV-s (1947–1951) ja hiljem asumisele Abanis Krasnojarski krais (1951–1954).

Jaan Kross Abani telliskivivabrikus suitsupausi ajal.
Foto erakogust.

Jaan Kross Siberis oma kodustatud haki Jaaguga.
Foto erakogust.

„Sakslased olid mu 1944-ndal aastal vahistanud kahtlustuse tõttu, et saadan mingisuguseid andmeid välismaale, nõndanimetatud Eesti Rahvuskomiteele. Nende katse seda tõestada jooksis liiva. Sest ajalugu ei jätnud neile enam aega sellega tegeleda. Ja siis võeti mind uuesti kinni nõukogude võimu poolt. Aga täpselt sellesama asja pärast. Kusjuures hiljem räägiti, et sakslased olevat piisavalt pabereid maha jätnud – et venelased meile lõpu teeksid. Mis sakslastel ajapuudusel ei õnnestunud ja mida venelased omalt poolt lõpuni uurida ei viitsinud. Nagu mulle teatud uhkusehetkil tundub, sellepärast, et panin neile väga osavalt vastu! Aga tegelikult vist sellepärast, et neil oli osoboje soveštšanije'ga äärmiselt sobiv viis saada minust liigsete tseremooniateta lahti. Kuni alles isakese oodatud või ootamatu surm hakkas siin vähemalt pealiskaudselt midagi muutma. Ühesõnaga: üksteistkümmend aastat lasus mul nii SD kui KGB aktide järgi kahtlustus, et olen saatnud Eestist Eesti kohta välismaale, kurat teab õieti kellele, mingeid andmeid, teatud ülevaateid.“ (Jaan Kross „Kallid kaasteelised“ I, 2003).

Jaan Kross alustas kirjanduslikku tegevust gümnaasiumiõpilasena, avaldades mõned luuletused, proosapalad ja arvustused. 1940. aastail jätkas ta võimaluste kiuste ja piires kirjutamist, midagi avaldamata, 1950. aastate algul Siberis jõudis lõplikult selgusele oma kirjanikukutsumuses. 1954. aastal Eestisse tagasi jõudes sai Krossist kutseline kirjanik, ta tegutses tõlkijana (prantsuse, saksa, rootsi, soome, vene keelest), luuletajana ja publiti-

sistina. Krossi esikkogu „Söerikastaja“ ilmus 1958. Tosina aasta jooksul ilmus viis luulekogu, 1970–1980 monumentaalne romaan „Kolme katku vahel“. Kross leidis oma eripärase sisemonoloogi-jutustajahääle ja sealtpeale pühendus ta peaaegu täielikult ajaloolisele proosale. „Krossi erutavad isikuprobleemid näivad kobarduvat vaimse sõltumatuse ja eneseteostuse võimalikkuse, piiride ja mehhaanika ümber etteantud väliste tegurite mõjuväljas. Siit hargnevad kompromissi ja kohanemise problemaatika, identiteediotsingud ja enesemääratlemise keerukused. Krossi peategelased on laias laastus kas kohanejad või trotsijad, kusjuures mõlema hoiaku tugevused ja nõrkused võetakse hoolega arvele. Et tegemist on väljapaistvalt andekate ja tugevate isiksustega, kes mõjutavad ühiskonda (olles ise ühiskonnast mõjutatud), siis tulevad isikuprobleemide kaudu reljeefselt nähtavale ajaloo jõujooned“ (Epp Annus *et al.* „Eesti kirjanduslugu“, 2001).

Mahukasse proosaloomingusse kuuluvad romaanid „Keisri hull“ (1978), „Rakvere romaan“ (1982), „Professor Martensi ärasõit“ (1984), „Vastutuulelaev“ (1987), „Wikmani poisid“ (1988), „Väljakaevamised“ (1990), „Mesmeri ring“ (1995), „Paigallend“ (1998), „Tahtamaa“ (2001), novellid „Neli monoloogi Püha Jüri asjus“ (1970), „Pöördtoolitund“ (1972) jm lühiproosat kogumikes „Ülesõidukohad“ (1981) ja „Silmade avamise päev“ (1988), näidendid „Doktor Karelli raske öö“ (1994), „Vend Enrico ja tema piiskop“ (2000), mälestused „Kallid kaasteelised“ I ja II (2003 ja 2008).

Jaan Kross oli Kirjanike Liidu liige 1958. aastast, Eesti NSV teeneline (1971) ja rahvakirjanik (1985). Mitu korda on teda esitatud Nobeli kirjandusauhinna kandidaadiks. 1989 valiti ta Tartu Ülikooli ja 1990 Helsingi Ülikooli audoktoriks, 1998. a oli ta Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna vabade kunstide professor. 1992. aastal valiti Kross VII Riigikokku ja 1992–1993 oli ta Okupatsioonide repressiivpoliitika uurimise riikliku komisjoni esimees. 1996. aastal pälvis Jaan Kross Riigivapi I klassi teenetemärgi.

Jaan Krossi esimene abikaasa oli Helga Viira (snd Pedusaar, abielus Kross 1940–1949), kes mehe Siberi-aastail Eestisse jäänuna laskis ajavaimulise välise surve tõttu abielu lahutada, ent tema katkematult saadetud raha, toidupakid ja raamatud pakkusid Krossile Siberis üliolulist vaimset ja elulist tuge. Teise abikaasa Helga Krossiga (snd Roos) asus Kross koos elama Siberis (1954–1958), nende tütar on Kristiina Ross. 1958. aastast oli Jaan Kross abielus Ellen Niiduga ja nende lapsed on Maarja Undusk, Eerik-Niiles Kross ja Märten Kross.

ALMA VAARMAN

(9. september 1902 – 20. detsember 1992) oli pärit Dvigateli tehase töölise suurest perest, kuid kaotas isa 14-aastaselt. Ta oli 1922. aastast alates illegaalse Eestimaa Kommunistliku Partei liige. 1923–1929 oli ta kommunistliku tegevuse tõttu vangis, siirdus siis salaja NSV Liitu ja astus parteikooli, kus tuli nime muuta, temast sai Elsa Silber. Moskvas abiellus ta saksa kommunisti Walter Knöppfel-Grodeniga (kes hukkus arvatavasti 1944), 1932. aastal sündis neil poeg Villu Silber (suri 1984). Pärast parteikooli lõpetamist töötas Vaarman NSVL teedekomissariaadis. 1930ndate aastate suure puhastuse käigus ta aga vangistati, lahutati oma lapsest (kes anti lastekodusse ning kasvas venekeelseks ja -meelseks, lõpetas hiljem Tallinnas vene keskkooli ja Moskva ülikooli keemiateaduskonna) ning ta pidi veetma 10 aastat Siberis laagrites, metsatööl del jm. 1947. a ta vabastati ja lubati Eestissegi tulla, kuid areteeriti 1950. a ja saadeti taas Siberisse. Abanis tutvus ta Jaan Krossiga ning sündis nende eluaegne lähedane sõprus. Alma Vaarman oli Krossile asumisaastatel suureks toeks – elati koos ühes väikeses majakeses, majapidamine oli peaaegu täielikult Alma õlul, tähtis oli ka see, et Alma vitaalsus aitas ülal hoida elu- ja võitlusvaimu.

„Alma Vaarman oma pealtnäha lihtsameelses, ent ikkagi mõjuvas ja lõppeks ka paikapidas läbinägevuses kihutas Krossi sulle

tööd tingimusteta takka: anna aga pihta, Jaan, sinust saab tähtis kirjanik! Erinevalt kodanliku keskklassi naistest uskus töörahva-ideoloog Vaarman kirjutamise ümberloovat väge: kirjanik tegi tema silmis uue parema maailma propagandat ja oli oluline ühiskondlik amet. Vaarman tõi Krossi ellu uusi võimalusi, Kross kasutas need kohusetundlikult ära” (Jaan Unduski järelsõnast Jaan Krossi värssromaani „Tiit Pagu” esmatrükile, Loomingu Raamatu-kogu 1–3, 2020).

1954. aastal Eestisse naasnud Kross julgustas ka Vaarmani tagasi pöörduma. 1957. aastal avaldasid nad Tallinnas ühise uurimuse „Tallinna proletarse teatri ajaloo I” (1957) – see koos kirjutatud teos oli mõlemale raamatudebüüt (Vaarman avaldas hiljem Vilhelmine Klementi eluloo „Surmast tugevam” ja raamatu Jaan ja Georg Kreuksist „Vennad Kreuksid”). Eestis asus Alma Vaarman tööle Nõmmel personaalpensionäride hooldekodu juhatajana. 1957. aastast oli ta Eesti NSV personaalpensionär.

Alma Vaarman koos Jaan Krossiga Abani paisjärves suplemas. Foto erakogust.

Jaan Kross viibis vangistuses Intas jt sunnitöolaagreis Komi ANSV-s (1947–1951) ja hiljem asumisel Abanis Krasnojarski kraisis (1951–1954). Oma mälestusteraamatus „Kallid kaasteelised“ (2003) kirjutab ta laagreis ja asumisel kohatud kaaslastest, kes pärit eri maadest.

„TIIT PAGU“

Ja Sonja jookseb ... Surinaid
tal säärtes tunda pole aega.
Üks soov: et poleks nurinaid –
tal peas on, kui eelroa või praega
ta ruttab või, käel vahukoore
ning ananaste lõhnav kuhi,
taas kööki üksi jätab noore
ja kräsuspäise autojuhi,
kes ootab ja ... ja neelab ohkeid ...
Seltskond ent vohmib roogi rohkeid
ja joob nii janukalt, kui teades,
et pole pikalt prisket põlve ...
Lärm. Klirin. Naer. Ja soojus peades.
Kiisk kobab juba lira põlve.
Aegajalt nii, et rappub õhk,
Jaak tõstab kaane naerutõrrelt
ning esialgselt kõrkusõrrelt
on alla astumas ka Kõhk...

„Tiit Pagu“, stroof 138.
Loomingu Raamatukogu 1–3/2020

3700 virtuoosest värsireast koosnevat „Tiit Pagu“ võib nimetada Jaan Krossi esimeseks tähelepanuväärseks teoseks, kuid trükki ja üldse avalikkuse ette jõudis see alles autori 100. sünniaastapäeva eel. „Tiit Pagu“ sünni- ja päevavalgele tuleku lugu laseb värske pilguga vaadata Krossi kirjanikutee algust. Jaan Undusk on seda põhjalikult käsitlenud artiklis „Jaan Krossi nurjunud katsed saada nõukogude kirjanikuks. Asumisaastad 1951–1954“ (Tuna 2/2017) ja „Tiit Pagu“ väljaande saatesõnas. Tunas ilmus 2017. aastal läbi kolme numbri ka Jaan Krossi kirjavehetus Alma Vaarmani ja Huko Lumetiga aastail 1951–1954.

Jaan Kross alustas värsromaani arvatavasti 1940ndate aastate algul ning töötas selle kallal edasi 1950ndatel aastatel asumisel. Siberist emale kirjutades teeb Kross „Tiit Pagust“ – ja mitte ainult „Pagust“, vaid üldse kirjutamisest, kirjanduslikule tööle pühendumisest – juttu kui mõlemale juba teada asjast. Lisaks „Tiit Pagule“ kirjutab ta Siberis Ameerika-teemalise sotsiaalkriitilise näidendi „Marc Edfordi kaitsekõne“ ja poemi „Gameš“. Juunis 1952 saatis Kross „Tiit Pagu“ alguspeatüki lugeda Villem Raamile, kes viibis asumisel sealsamas Krasnojarski krais, Krossi asupaigast umbes 100 km kaugusel.

1954. a jätkas ta Tallinnas tööd. Käsikirja lugesid mõned usaldusalused, näiteks tema algkooliaegne emakeeleõpetaja Jaan Rummo, kes nimetas romaani „passiks nõukogude eesti kirjandusse“ ja „meie aastate Oneginiks“. Ometi ei viinud Kross seda tööd lõpule

ega meenutanud seda oma mälestustes ega intervjuudes.

Jaan Undusk: „Nentigem niisiis kokkuvõtteks, et asumisaastad osutusid ajaks, mil Kross püüdis sisse elada professionaalse kirjamehe tööstiili. Seda muidugi niivõrd, kui see füüsilise leivatöö kõrvalt oli võimalik. Millises rollis ta oma jala viimaks kirjanduslikesse koridoridesse viiva ukse vahele saab pista, ei olnudki peatähtis, katsetada tuli nii tõlkija, luuletaja, näitekirjaniku kui ka kriitikuna. Kui ajutiseks või igaveseks kujuneb Siber, ei olnud kellelegi tollal teada. Juristina ei olnud seal igatahes midagi peale hakata. Siduda oma elu lõppsiht juba 30-aastaselt telliskivivabriku või puidutöökojaga oli kergesti kättelibisev lahendus, mis mõjus nagu surm. Ei olnud midagi muud õigustamaks oma eksistentsi, kui teha järjekindlalt kirjatööd: ükskõik missugust, ükskõik kui väsinult, ainsa eesmärgiga lõpetada päev inimesena. Teha seda kohe. Sest ei olnud silmapiiril mingit paremate tingimustega homset. Mitte rajada elu lootusele. Mitte uskuda. Teha viivitamatult vaimne tegu, loobumata ka taotlustest monumentaalsusele. Paistab, et see oli moraal, millega Kross Siberist naasis. Sellega oli Tallinnas ühest küljest kerge jätkata. Tema probleem ei olnud koju jõudes enam see, kelleks saada, mida teha. Seda oli otsustanud Siber. Probleem oli pigem see, kuidas hajutada kaaskodanike argust (või miks mitte ka – kadedust) ja jõuda avalikkuse ette. Selle müüri murdudes toimuski prahvatus, millest Kaplinski tsiteerides sai alustatud¹. Mees ise müüri taga oli juba mõnda aega loomingu-

seks etteasteks valmis“ (Jaan Undusk „Jaan Krossi nurjunud katsed saada nõukogude kirjanikuks. Asumisaastad 1951–1954“ Tuna 2/2017).

Jaan Kross Gorka parkmetsas jalutamas, taamal Abani paisjärv. Foto erakogust.

¹„Krossi esimene tulemine oli nagu prahvatus, järsk, pateetiline ja jõudu täis jooks Eesti parnassile, ikka kaks astet ühe sammuga, teistele järele ja teistest ette. Võib-olla ei olnud toona see nii selge kui nüüd tagasipilgus: nii väga omas ajas ja omast ajast olid „Söerikastaja“ laulud“ (Jaan Kaplinski „Jaan Krossi teine tulemine“, 1973).

Gustav Suits

TÕSTA LIPP!

Tõsta lipp! Las aja käänul
lehvib tõotus tuulte väänul
üle mandri, üle vee:
tund on tulnud vannet vandu,
et ei iial enam andu
ikke alla rahvas see!

Tõsta lipp! Kesk vaenu rägu
kerki nagu unenägu,
Eesti oma trikoloor!
Vaata, vastu risticõitjaid,
uusi maade, vete võitjaid
astub vägi, vapper, noor.

[---]

Kogust „Kõik on kokku unenägu“ (1922)

TAGASITULIJAD

„Võiks kujutleda, et külmal maal olnud teadsid hästi, et nad olid oma karistuse juba ära kandnud, midagi hullemat enam tulla ei saanud, sest põrgu oli juba läbi tehtud. See oleks võinud anda otsekohesust sõnadele ja sirgjoonelisust tegudele. Kuid tagasitulnud pidid enamasti siiski olema vaiksed ja alandlikud või vähemasti ettevaatlikud, neil oli raske endale tööelus ja kodukandis kohta leida. Nad olid äramärgitud inimesed: see tunne tuleb esile veel ka Jaan Krossi viimastes omaeluloolistes kirjutistes, mälestuste teises osas.

Ainus, mida riik tagasitulnutele pakkus oli ametlik rehabiliteerimine ehk au taastamine. [---] Sula-aja vaim eeldas vigade tunnistamist ja õiguse otsimist ja nii võiks mõelda, et hüvitatakse ka kannatused, abistatakse ja austatakse kannatanuid. Kuid ei – ühiskond ei teinud nende heaks mitte midagi, igaüks pidi endale ise peavarju ja töö otsima. Konfiskeeritud vara tagasi ei antud, kaotatud tervise eest kompensatsiooni ei makstud.

Nõukogude ühiskond tervikuna ei saanudki stalinismile päriselt lõppu teha, ja eriti selgelt näitas seda rehabiliteerimise protsess. See jäi poolele tee ja seetõttu paistab pilt tagasitulnute saatusest kõrvalseisjale ebaühtlane, juhuslik, see on piiritlemata hulk väga erinevaid lugusid. [---]

Kõigepealt tegi nõukogude korra tulek kirjan-
duses tohutu hävitustöö: see jagas ja hajutas
rahva, aheldas kirjanikke kodumaal tsensuu-
riga ja takistas kes teab kui paljude noorte
annete ilmumist. Just seda on Jaan Kross
ühes vestluses nimetanud: kuna kirjanduse
mängureeglid olid hästi teada, oli kindlasti
palju neid, kes mõistsid juba aegsasti, et neil
ei tasu katsetki teha. Nii läks mõõtmatu ande-
kusreserv kaotsi nii Krossi omas põlvkonnas
kui ka järgmistes, lisaks kõigile sõjas lange-
nutele, põgenenutele ja küüditatutele.

Kuid nõukogude ajal omistati kirjandusele ja
kirjanikele ka niisugust tähendust ja kaalu,
mis Läänes ei tulnud kõne allagi.

Ilukirjandus oli vaba mõtte ainus, kuigi rangelt
valvatud foorum, kogu kodanikuvabaduse
mõõt. Selles elas ühiskonnakriitika seeme ja
lisaks maailmavaatelisele teisti mõtlemisele
oli ilukirjandusel juba väljendusvahendina
keele kaudu otsene seos kaalutud rahvus-
tunde ja isamaalisusega, eriti mitte-vene lii-
dubariikides.

Kuid samas, nagu teame, oli ilukirjandus
ametliku, riikliku kultuuri osa. Niisiis oli eesti
kirjanik korruga emakeele säilitaja ja eda-
siarendaja, eesti rahvustunde kandja, oma
ühiskonna kriitiline vaatleja – ja kõrget posit-
siooni nautiv nõukogude haritlaskonna liige.

Kuidas õieti liigub purjepaat? Tuul puhub
purjedesse ja lükkab paati liikumissuunas.
Kuid paadil on kiil, mis ei lase laeva tuulele
järele anda. Õhus ja vees mõjuva kahe eri-

suunalise surve tulemusena tekib kolmas
jõud, liikumisjõud, millega laev edasi liigub.
[---] Eesti kirjaniku seisundit võibki üsna hästi
kirjeldada purjelaeva liikumise põhimõttega.
Sellel on ka oma nimi – seda nimetatakse
loovimiseks. Jaan Krossile oli see hädavajalik
kunst.

Sellest on ta ka kirjutanud. Sellele viitab,
seda kujutab ja analüüsib üllatavalt suur osa
tema loomingust.”

Juhani Salokannel „Jaan Kross“ (2009)

SULAAEG EESTI KIRJANDUSELUS

Kirjanduselu elavnemine toimus praeguselt kauguselt vaadates siiski arglikult ja vaevalt. Varasem hirmuõhkkond leevenes aeglaselt, kuid see leevenes siiski, eriti kui Siberist hakkasid tagasi tulema sinna saadetud vanad kaaslased või uued ja tegusad „noorkirjanikud“ (nagu Jaan Kross). Nead kartsid vähem ja nende jaoks olid siinsed metsikused jäänud kaugeks. Küll olid neist tagasitulemistest häiritud inimesed, kes vahepeal Eesti kultuuripõllul olid toimetanud ja neid sigadusi korraldanud, nii et pingeid jätkus ka sinna vabamasse atmosfääri.

21. märtsil 1955. aastal oli Eestis kirjanike liidu juhatuse koosolek, kus arutati läbi „suure kongressi“ otsused. Ettekande tegi juhatuse sekretär Lembit Remmelgas, kes oma esinemise lõpus ütles, et tuleks uuesti üle vaadata vanad juhatuse otsused, mis olid tehtud Johannes Semperi, August Sanga ja Kersti Merilaasi suhtes. Selline ettevaatlik sõnastus tähendas ilmselt viidet, et aeg oleks hakata mõtlema nende liidu liikmeks tagasi kutsumisele. Aadu Hint on küsinud, miks nimetab Remmelgas ainult kolme nime, kui väljavisatuid oli ometi rohkem. Ja loetleb: kus on Metsanurk, kus Alver, Tuglas, Viiding, Toomingas, Kibuvits? „Me ei tohi ignoreerida Tuglast, meie vaenlased Rootsis ainult rõõmustavad selle üle.“

Vabamad meeleolud Eesti kirjanike liidus levisid laiemalt pärast NLKP XX kongressi 1956. aasta veebruaris. Sellega oli uus aeg justkui ametlikult alanud ja esialgsed märgid kirjanduses olid päris lootusrikkad. 1955. aastal oli ilmunud Smuuli „Kirjad Sõgedate külast“, 1956. aastal Sirge romaan küüditamisest „Maa ja rahvas“. Eriti viimase ilmumine oli väga selge märk suure hulga tabude langemisest (ja ülejäänute seda kindlamalt püsimisest). Sulaaeg oli tulnud ja laienes.

Kuid need inimesed, kes olid Eestis 1950. aasta repressioonide taga, kogusid ennast üsna kiiresti. Kõikidel järgnevatel aastatel kuni nõukogude võimu lõpliku kokkukukkumiseni peeti omamoodi kaevikusõda rahvusmeelsete ja ortodokssete kommunistide vahel, kus leerid ei olnud kunagi päriselt selged (sest osa tegelasi liikus nende kahe vahel) ja kus vaheldumisi edenesid kord ühed ja siis jälle teised.

Enne [neljandat] kirjanike liidu kongressi oli 4. detsembril 1958 toimunud EKP Keskkomitees nõupidamine kirjanike-kommunistidega. Seda arutelu juhtis Käbin ja selle teemaks oli kirjandusliku järelkasvu, nn teise põlvkonna intelligentsi meeleolude ja suhtumiste analüüs. Analüüs oli murelik, sest „teine põlvkond“ (nimetati näiteks Ain Kaalepi, Jaan Krossi, Raimond Kaugveri, Ellen Niidu, Oskar Kruusi, Rein Sepa jt nimesid) oli kirjanike-kommunistide meelest „ideoloogilistel vildakatel seisukohtadel“.

Veel varem (augustis) on kirjanike liidu Tartu osakonna partei algorganisatsioonis arutatud Tartu kommunistide ülesandeid seoses kongressiga. Seal arvati siis, et kongressi keskseks teemaks kujuneb kriitika küsimus. Kriitika nimelt olevat küll vabanenud kärkivast toonist, kuid kaotanud sellega palju oma printsiipiaalsest teravusest. Tartu kommunistid Erni Hiir ja Felix Kotta on varemgi olnud mures kaasaegse eesti luule ilutsemise ja apoliitilisuse pärast, mida nad näevad kolleegide Ain Kaalepi ja Kalju Kanguri loomingu. Kotta leiab, et kirjanike liidu luulekonsultant Ellen Niit ei sobi oma kohale, sest ta pole parteis ja tema luule on täiesti apoliitiline. Hiir leiab, et kirjanike liit pidanuks nooremaid autoreid Loomingu kaudu paremini juhendama. Krossi nimelt saaks veel kasvatada ja enda poole tõmmata, aga Kaalepi olevat lootusetu.

Katkendeid Sirje Oleski artiklist „Kolm kongressi. ENSV Kirjanike Liidu ajaloost aastatel 1954–1966“. Keel ja Kirjandus 3/2015

MINEVIKUAINE

„Ja kui mult siis väga otseselt küsiti: tähendab, minevikuaine ei ole teile paopaik aktuaalsetest ainetest pääsemiseks? – siis vastasin alati: Oi, ei. Üldsegi mitte. Kusjuures see oli ainult väga osaliselt õige. Või isegi täiesti vale. Sest tegelikult oli – kõige mu ajaloolembuse kiuste – mu ajalukkutungimise vähemalt kaas-, aga kohati ka peajendiks – püüd taanduda olevikule võimalikult tabamatuks. See tähendas – võimalikult tabamatuks oleviku kehastajate jaoks. Sest ses asjas kehtis enamal või vähemal määral lihtne kirvesilmareegel: mida aktuaalsem tundus olevat ning oma formaalsete tunnuste poolest oli kirjaniku teema, seda rohkem oli ta ümber nõuandjaid, soovitajaid, väärtusteleidjaid, nõuete-esitajaid, keelajaid, käsutajaid, isegi pealekärkijaid. Sest iga toimetaja või peatoimetaja, iga partorg, iga parteikomitee töötaja, iga kirjastuskomitee funktsionäär, rääkimata partei keskkomitee ametnikest, uskus või teeskles end uskuma, et tänapäeva asjade üldisest vaimust, nii sellest, milline see oli, kui sellest, missugune see pidi olema – teab tema võrratult rohkem, kui võib sellest teada keegi parteitu kirjanik. Mida kaugemasse ajalukku kirjanik oma aine oli paigutanud, seda hõredam oli nõuandjaskond tema töölaia ümber. [---]

Ma olen kaugel kinnitامast et kõik need-sinased nõuandjad, kelle eest ma kõrvale

põikasin, olid pahatahtlikud. Paljud nende seast olid ametnikena laitmatud ja inimestena sümpaatsed. Aga taotlus, mida nad esindasid, oli ikka ja alati seesama – ükskõik, kas see sündis säästlikult või agressiivselt – : hoolitseda, et kirjaniku tekst vastaks nii sise- miselt kui väliselt – igal juhul vähemalt väliselt – vastaks nõuetele, mida tuli t ä n a partei nõueteks pidada. Et tekst oma vaimsusega kuuluks nii-öelda partei suurde pürgimusse ... ja kogu see vägi, kõik väiksemad ja suuremad Laossonid ja Lentsmanid, suurelt osalt üldsegi mitte leebe ega leplik, vaid vastupidi üpris agressiivne vägi istus oma aja loovinimestel tigidalt ja tihkelt peas ja näos. Ja tekitas sur- ve, millest endastmõista sigines vastastikuste kahtlustuste vaim, võistlus teatud moraalselt nõrgemate kolleegide vahel: aga mina olen ju – ja tahan ju olla – veel õigeusklikum kui tema!

Jaan Kross „Omaeluloolisus ja alltekst. 1998. a. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskon- na vabade kunstide professorina peetud loengud“ (2003)

Jaan Kross oma 80. sünnipäeval veebruaris 2000 Eesti Draamateatris. Harri Rospu foto.

JAAN KROSSI LOOMING EESTI DRAAMATEATRI LAVAL:

„Pöördtoolitund“, 30. detsember 1979,
lav Mikk Mikiver

„Taevakivi“, 6. märts 1984, lav Hannes Kulla,
TRK Lavakunstikateedri XI lennu diplomilavastus

„Keisri hull“, 25. märts 1984, lav Mikk Mikiver

Shakespeare „Torm“, tlk Jaan Kross, 28.
november 1986, lav Evald Hermaküla

„Doktor Karelli raske öö“, 22. detsember 1994,
lav Mikk Mikiver

„Vend Enrico ja tema piiskop“,
4. veebruar 2000, lav Mikk Mikiver

Timotheus von Bock – Rein Aren, Jakob Mättik – Urmas
Kibuspuu. „Keisri hull“ (1984). Foto Gunnar Vaidla.

Eugen Jannsen – Heino Mandri. „Pöördtoolitund“ (1979).

Eduard Profittlich – Guido Kangur. „Vend Enrico ja tema
piiskop“ (2000). Foto Harri Rospu.

JAAN UNDUSK

Jaan Undusk on sündinud 14. novembril 1958. Ta on Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse direktor (alates 2000. aastast), akadeemik. Teadlasena on ta uurimistöö põhisuunad kirjandusfilosoofia ja -teooria, eesti kirjanduse ajalugu, baltisaksa kirjandus ja baltisaksa kirjaruum. Ta on kirjutanud romaani „Kuum“ (1990, Betti Alveri auhind), näidendid „Goodbye, Vienna (Gertud)“ (1999, Eesti kirjanduse aastapreemia näitekirjanduse alal 1999, laval 2002), „Quevedo“ (2003, Eesti Näitemänguagentuuri näidendivõistluse I auhind 2003, laval 2010), „Boulgakoff“ (2006, Eesti teatri aastaauhind algupärase dramaturgia eest, 2009, laval 2008), reisikirja „Teekond Hispaania“ (2016, aasta parim reisiraamat), tõlkinud saksa, inglise, prantsuse jt keeltest. Tema tegevus kultuuri mõtestajana on pälvinud palju tunnustust, esseekogud „Maagiline müstiline keel“ (1998) ja „Eesti kirjanike ilmavaatest“ (2016) said Eesti Kultuurkapitali aastaauhinna.

13. jaanuaril 2008 esietendus Eesti Draamateatri väikses saalis Jaan Unduski „Boulgakoff“ Margus Kasterpalu lavastuses ja Pille Jänese kujunduses. Peaosalistepaari mängisid Hendrik Toompere (Boulgakoff) ja Merle Palmiste (tema abikaasa Sidonija Sergejevna). Näidend oli pühendatud Mati Undi mälestusele.

Jaan Undusk: „Kirjutamise vahetuks sunniks sai vajadus analüüsida loovisiksuse paradoksaalset vahekorda võimu ja vaikimisega Bulgakovi näitel. Meie meediakeskne mõtlemisviis paneb kultuurifakti sõltuvusse tema avalikkusest. Sündmust, mida levikanalid ei kajasta, mida ei vahenda ei televisioon, raadio ega ajaleht, millest pole mingit jälge internetis – seda pole lihtsalt olemas. Veelgi enam, kunstnikku, kes ei saa ennast avaldada, lihtsalt ei eksisteeri. Nagu näha, seab demokraatlik avalikkus isikule oma kindlad piirid. Vana maailma aristokraatlik mõtlemisviis oli paljuski teine. Olemasolu ei sõltunud vahetult avalikust teadmisesest ning sellesse jäetavast jäljest. Maagi poolt pimedas metsas üksinda sooritatud toiming oli tõeline juba oma toimumise tõttu. Aristokraatliku poliitiku või armastaja (ükstapuha) nelja silma all antud töötus oli looduseadusena kehtiv, hoolimata sellest, et avalikkus seda kontrollida ei saanud. 1930. aastate vene kirjanduse tähtsaim sündmus oli Bulgakovi romaan „Meister ja Margarita“, ehkki see tollal trükkis ei ilmunud ning ehkki selle olemasolust teadsid vaid mõned sõbrad. Aga inimlik hulk ei mänginud seiga tõeväärtuses rolli. Vähestest pühendatutest piisas. Oluline oli, et Bulgakov ilmestise mingil ajal selle äratundmiseni jõudis. See võimaldas vaba loomingut poliitilise terrori ajal“ („Boulgakoffi“ saatesõnast kavalehel).

Sidonija Sergejevna – Merle Palmiste,
Boulgakoff – Hendrik Toompere. „Boulgakoff“ (2008).

HANS LEBERECHEHT JA „VALGUS KOORDIS“

Hans Leberechti jutustuse „Valgus Koordis“ põhjal valmis 1951. aastal Herbert Rappaporti film Georg Otsaga peaosas. Punaväelane Paul Runge naaseb sõja lõppedes koju ja hakkab võitlema kulakute ning vana korra käsilaste vastu ja kolhoosikorra eest.

HANS LEBERECHEHT (1910–1960) oli sündinud Peterburis, õppinud 1935–1937 Leningradis Gorki-nimelises Kirjanduse Õhtuülikoolis, tema teoste esmatrükid olid enamasti venekeelsed. Tema isa arreteeriti poliitiliste süüdistusega 1937 ja suri 1938 vangilaagris.

Teises maailmasõjas osales Hans Leberecht Punaarmees. Lapsepõlvesuved veetis ta Järvamaal Koordi külas emapoolse vana-ema juures ja sellenimelisse külakesse on ta paigutanud ka oma teose „Valgus Koordis“ tegevuse.

QR kood „Valgus Koordis“ vaatamiseks

Teos ilmus eesti kirjandusse skandaaliga. Esimese nõukogude eesti romaanivõistluse žürii jättis selle auhindamata, sest tegu oli jutustusega, pealegi oli see vene keeles juba ilmunud (1948) ja võistlusel osaleda said vaid käsikirjad. ENSV Ministrite Nõukogu korraldusel kutsuti kokku uus žürii, mis andis Leberechti tekstile esimese koha (1949) ja enne võitjaks kuulutatud Osvald Tooming tõrjuti kolmandaks. Veel samal aastal sai Leberechtist Stalini preemia laureaat, kümme aastat hiljem Eesti NSV teeneline kirjanik. Stalinismi kõrgeastail ja järellaines nautis Leberecht nomenklatuuri privileege, mille kriiskavaks näiteks oli tema ereroheline Ameerika auto Buick.

JAAN RUMMO (1901–1963) oli Westholmi gümnaasiumi emakeeleõpetaja, kelle õpetust on Jaan Kross pidanud oma aja parimal tasemel olevaks. Rummo oli ka omaaegse Eesti noorteraadio rajajaid ja kõnekunstiõpetaja (vt näiteks tema raamat „Kõneoskus: teoreetilisi lähtekohti ja praktilisi juhiseid“, 1932, 1990). Jaan Kross: „Mäletan muuseas siiamani tema kõnet Eduard Vilde matustel 1933 – ja ülepea oli Jaan Rummo, vähemalt takka järele hinnates, mõjukas kasvataja oma õpilaste ringis. Ma ütleksin – meisterlik isiksuse algmete kujundaja“ („Omaeluloolisus ja alltekst“, 2003).

SVEN HEDIN (1865 –1952)

wikipedia.org

Rootsi geograaf ja maadeuurija (kel sünnipäev ühel kuupäeval Jaan Krossiga, 19. veebruaril) jäädvustas oma pikki seikluslike retki suurepärares reisikirjades, fotodel, joonistustel ja akvarellidel. Temast sai Jaan Krossi „põlvkonna poiste suur innustaja“, nagu ütleb „Suures Siberimaas“ õpetaja Rummo. 1944. aastal saatis Hedin Tartu Ülikooli rektorile Edgar Kantile kirja, milles kinnitas (nagu seda vahendab Eesti Sõna 20. veebruaril 1944), et „igäüks, kes on jälginud viimaste aastate poliitilist arengut, teab, et Baltimaad ei ole iialgi tundnud end seotud olevat Nõukogude Liiduga, vaid ümberpöörduvalt, nad on näinud Nõukogude Liidus ja enamuses oma surmavaenlasi“ ning et loodetavasti õnnestub peatada enamuse pealetung idast ning kindlustada balti rahvaste

olemasolu ja tulevik.

„Kaalutlevam loomus oleks ehk tagasi kohkunud ees ootavate määratute raskuste ees. Iseloomustavad Sven Hedinile ses suhtes on tema enda sõnad [---]:

„Punktist, kust Stein tagasi pöördus, oli väikese Mazartagi mäeni Khotan-Darja kaldal 137 kilomeetrit. Kahtlemata oli see õnneks temale ja tema kaaslasile, et ta õigeaegselt ümber pöördus. Mina samas olukorras poleks kunagi suutnud teha samasugust otsust. Mina oleksin läbi kõrve edasi läinud. Võib-olla oleksin ma oma meestega seejuures hukkunud. Võib-olla oleksin kõik kaotanud, nagu 1895. aastal. Kuid seiklused, tundmatute maade vallutamine, võimatuga võitlemine omavad võlujõudu, mis mind vastupandamatult meelitab ja kutsub.““

Ants Laasi eessõnast Sven Hedini raamatule „Minu elu maadeavastajana“ (eesti keeles 1939, saksa keelest tõlkinud H. A. Paasiku ja A. Haavamäe)

Jaan Kross Abani paisjärve ääres. Foto erakogust.

LICHTENBERGI FIGUUR

Mis juhtub, kui välk tabab inimest? Umbes 10–30% välgutabamuse saanud inimestest hukkub. Surma põhjus on tavaliselt südameme- ja hingamiskatkestus, iseäranis siis, kui inimene ei saa kohe esmaabi. Paraku on laialt levinud väärmüüt, mille järgi on välgu ohver pärast välgulööki veel mõne aja elektrivoolu all ning talle on ohtlik läheneda. Tegelikult on see vale arusaam. Kannatanule tuleb võimalikult kiiresti läheneda, et tema seisundit hinnata ja anda esmaabi.

Märksa rohkem kui surmajuhtumeid on välgulöögist tingitud vigastusi. [---] Paljud ohvrid on ajutiselt halvatud. Kui elektrivool on kahjustanud aju, võivad tekkida pikaajalised mäluhäired, emotsionaalne ebastabiilsus, keskendumisraskused ja unehäired.

Enamasti kahjustavad nahka pindmised põletused, mis on seotud higi aurumisega. Mõnikord jääb nahale elektrivoolu liikumisteid tähistav punetav ja harunev lööve, mida nimetatakse Lichtenbergi struktuuriks. See kaob tavaliselt paari päevaga iseenesest. Hele välgusähvatus ja müristamise lööklaine võivad samuti tervist ohustada: inimene võib jääda ajutiselt kurdi ja pimedaks, aga saada ka püsivaid nägemis- ja kuulmiskahjustusi.

Eesti Loodus 6/2017

18. sajandi saksa füüsik ja aforismimeister George Christoph Lichtenberg (1742–1799, eesti keeles ilmus August Sanga ja Kersti Merilaasi tõlkes valik tema mõtteteri 1972) uuris välgu staatilise elektri tekitatud mustreid inimestel ja puudel. Sellist joonist on nimetatud ka pikselilleks või -puuks ja see meenutab puuksi või jäälilli. Kehal tekivad mustrid enamasti käsivartele, seljale, kaelale, rinnale ja õlgadele, vahel ka jalgadele. Kui vätku lööb lähedal ja staatiline elekter jõuab inimese nahapinna all olevate veresoonteni, tuuakse veresooneid mustrina esile. Lichtenbergi figuur kaob paari tunni või päeva jooksul pärast ilmumist.

pealavameister Mikk Lagemaa
lavameistrid Mihkel Roolaid, Märt Päev,
Oskar Irve, Villi Vernik
valgusmeistrid Liina Talvend, Sten-Erik Remmel
heli- ja videomeister Sten Tigane
heli- ja videooperaatorid Sten Tigane,
Norman Verte, Tauno Makke, Ann Einberg
riietajad Kayre Pärnpuu, Marie-Katharine Maksim,
Jaanika Idvan, Kaja Edovald
grimeerijad Kristel Kärner, Edith Eller,
Marii Lotta, Mare Bachman
rekvisiitor Tuuli Raadik
elektrik Raivo Valdas
kunstnik-kujundaja Külliki Falkenberg
õmblejad Marvi Idol, Urve Lerman,
Inge Vagiström, Jana Volke
drapeerija Enna Jürine
rekvisiidiala juhataja Karin Tetsmann
butafoor Lea Ojam
tisler Toivo Sakk
tisler-dekoraator Juho Kokamägi
konstruktor Andrus Muuga
kostüümilao hoidja Kadri Varblane
lavastusjuht Andres Bergström
lavastusteenistuse juht Toivo Kaev
etendusteenistuse juht Johannes Tammsalu
kostüümiala juhataja Piret Tang
valgusala juhataja Raido Talvend
heli- ja videoala juhataja Tauno Makke
grimmiiala juhataja Helga Aliis Saarlen
kavalehe koostaja Ene Paaver
plakati foto autor, plakati ja
kavalehe kujundaja Kadri Hallik

kunstiline juht Hendrik Toompere jr
teatrijuht Rein Oja

Täname: Eesti Filmi Instituut, Rahvusarhiivi Filmiarhiiv,
Leida Lepik (Regio), Maarja Undusk

Lavastuses on kasutatud katkendeid mängufilmist „Valgus
Koordis“ (rež Herbert Rappaport, op Sergei Ivanov; Lenfilm
ja Tallinna Kinostuudio, 1951), ja dokumentaalfilmist „Vana
Tallinn“ (rež Nikolai Dolinski, op Mihhail Dorovatovski; Kuns-
tiliste ja Kroonikafilmide Tallinna Kinostuudio, 1958).

Helikujunduses on kasutatud Alexander Hacke filmimuusi-
kat, Boris Tchaikovsky sümfoonilist poeemi “Wind of Sibe-
ria”, Thomas Bangalteri, Coili, Fermo Dante Marcetti, Eugen
Kapi, Boris Körveri jt loomingut.

Toetajad:

Koostööpartnerid:

